TARİX, ETNOQRAFİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT 327

POSTSOVET MƏRKƏZİ ASİYA ÖLKƏLƏRİNDƏ TƏHLÜKƏSİZLİYƏ QARŞI TƏHDİDLƏR, ÇAĞIRIŞLAR VƏ ONLARIN TƏSNİFATI

Rauf QARAYEV*

Açar sözlər: *Mərkəzi Asiya, təhlükəsizlik, təhdid, çağırış, təsnifat*

Giriş

SSRİ-nin dağılmasından, Qazaxıstanın və keçmiş Orta Asiya respublikaların öz müstəqilliyini bərpa etməsindən və bunun nəticəsində yeni Mərkəzi Asiya regionunun formalaşmasından sonra bu regionda bütövlükdə təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələləri ən əsaslı və vacib məsələlərdən birinə çevrildi. Artıq regionun bir sıra ölkələrində mövcud olan təhdid və çağırışlarla yanaşı (məsələn, Əfqanıstanda hərbi əməliyyatların və vətəndaş müharibəsinin davam etməsi ilə bağlı təhlükəsizliyin təmin edilməsi problemi, İranın Suriyada cərəyan edən hadisələrə cəlb olunması) yeni təhdidlər və çağırışlar yaranmışdır. Bu isə bir sıra amillərlə birbaşa və ya dolayısı yolla bağlıdır. Bu bir tərəfdən bütövlükdə dünyada və onun müxtəlif regionlarında baş verən proseslərlə bağlıdır. Belə ki, Mərkəzi Asiya regionunda təhlükəsizlik sistemi ayrılmaz xətlərlə dünyada ümumi qlobal təhlükəsizlik sistemi ilə əlaqəlidir. Bu səbəbdən dünyanın istənilən bir yerində təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı baş verən hadisələr dünyanın digər hissələrində də müəyyən təsirə malikdir.

Postsovet Mərkəzi Asiya regionuna məxsus ölkələrdə təhlükəsizliyin təmin edilməsi problemləri bir sıra müəyyən amillər və obyektiv səbəblərdən Azərbaycan üçün də vacib əhəmiyyət kəsb edir. *Birincisi*, bu region bizim ölkənin birbaşa yaxınlığında yerləşir. Qazaxıstan və Türkmənistan kimi ölkələrlə, Azərbaycan Xəzər dənizi üzrə həmsərhəddir. *İkincisi*, uzun müddət ərzində bizim ölkə və bir sıra Mərkəzi Asiya ölkələri müttəfiq respublikalar statusunda vahid bir federativ dövlətin - Sovet İttifaqının tərkibinə daxil idilər və bu dövlət çərçivəsində müxtəlif iqtisadi, rabitə, nəqliyyat, mədəniyyət və digər sahələrdə sıx əlaqələr qurulmuşdu (4, s.96-97). *Üçüncüsü*, Mərkəzi Asiyanın, demək olar ki, bütün ölkələri ya türkdillidir (Tacikistan istisna olmaqla), ya da onların ərazisində türkdilli əhali ölkə əhalisinin bir hissəsini təşkil edir (İran, Çin Xalq Respublikasının Sincan - Uyğur Muxtar rayonu) və bu ölkələrlə bizim ölkə ümumi tarixi, dil, mədəni, dini köklərə, xüsusən SSRİ tərkibində olmuş keçmiş Qazaxıstan və Orta Asiya ölkələri ilə daha sıx əlaqələrə malikdir. Məhz bu amillər regionun bir çox ölkələri də daxil olan 3 oktyabr 2009-cu ildə Naxçıvanda keçirilmiş Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının sammitində Türk Şurası adlanan təşkilatın yaradılmasına əsas verdi (12 noyabr 2021-ci ildə İstanbulda keçirilən sammitdə bu qurumun adı Türk Dövlətlər Birliyi təşkilatı adına dəyişdirildi).

Mərkəzi Asiyanın geosiyasi və geostrateji mövqeyi, onun təbii sərvətlərlə zəngin olması bu regionu dünyanın vacib və əhəmiyyətli bir regiona çevirmişdir. Postsovet Mərkəzi Asiya dövlətləri bu regionu dünya geosiyasi koordinatlar sistemində əsas regionlardan birinə çevirərək Mərkəzi Asiyanın digər strateji statusunu və geosiyasi formatını müəyyənləşdirdilər (36, s.3). Bu regionda Rusiya, ABŞ, Çin, Avropa İttifaqı (Aİ) kimi ölkə və qurumların, həmçinin bu dövlətlərin NATO, Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı və s. kimi yaratdıqları hərbi, siyasi və iqtisadi təşkilatların maraqları bir-birisi ilə toqquşur. Xüsusilə də 11 sentyabr 2001-ci il terror aktların törədilməsindən sonra Avrasiya və xüsusən də Mərkəzi Asiya dünya geosiyasi döyüş meydanına çevrildi (6, s.255).

**Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA akad. Z.M. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu*
E-mail:raufgara@yahoo.com

Bununla yanaşı, postsovet Mərkəzi Asya dövlətləri bu regionda təhlükəsizlik məsələlərinə ciddi təsir göstərən bir sıra problemlərlə qarşılaşdılar. M.Olkott belə problemlərə aşağıdakıları aid edirdi: durğun iqtisadiyyat, sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı problemlər, etnik və digər rəqabət, nəqliyyat sisteminin adekvat vəziyyətdə olmaması, geniş yayılmış işsizlik, bütün səviyyələrdə korrupsiya, qanunsuz narkotik dövriyyəsi, dini və siyasi cəhətdən başqa cür düşünənlərin qəddar repressiyalarla üzləşməsi, kənd təsərrüfatı üçün suyun kritik çatışmazlığı (12, s.25-26). Fikrimcə, iqtisadi xarakterli bu problemlər SSRİ dövründə regionun əsasən xammalın hasilatı və kənd təsərrüfatı məhsulları və xammalı üzərində qurulması ilə əlaqəli idi. Məsələn, 1986-cı ildə Orta Asiya SSRİ-də adambaşına düşən ən aşağı sənaye istehsalına sahib idi. Həmçinin, Orta Asiya respublikalarında adambaşına olan gəlir və insan inkişafı indeksi digər SSRİ respublikaları ilə müqayisədə ən aşağı səviyyədə idi. Bu region iqtisadi cəhətdən dünya xarici bazarları ilə deyıı, sırf SSRİ-nin digər sənaye rayonları ilə bağlı idi. SSRİ-nin dağılmasından keçmiş postsovet dövlətləri arasında bazar iqtisadiyyatı əsaslarında yeni münasibətlərin qurulmasına qədər əlaqələr əhəmiyyətli dərəcədə kəsilmişdir.

Xadson İnstitutunda hərbi-siyasi təhlil Mərkəzin direktoru və həmçinin Wikistrat təşkilatının eksperti və yeni Amerika Təhlükəsizliyi Mərkəzinin baş elmi əməkdaşı Riçard Vays xüsusi olaraq qeyd edir ki, 2017-ci il üçün Mərkəzi Asiya və bu regionda yerləşən ölkələr üçün təhlükəsizlik məsələləri əvvəlki illərdəki olduğu kimi eyni qalır. Bunlara: dini və digər qrupları özünə qarşı qaldırmamaq və yönəltməmək şərti ilə daxili terrorizmə və dini ekstremizmə qarşı mübarizənin aparılması; resusrların (xüsusən su resurslarının) idarə edilməsi; Mərkəzi Asiyanın digər ölkələrinə Yaxın Şərqdə və Əfqanıstanda baş verən hadisələrin neqativ təsirinə qarşı səmərəli fəaliyyət göstərilməsi; bu regionda Rusiya-Çin yaxınlaşması və ya toqquşması təhlükəsi; regionda yerləşən digər dövlətlərin təhlükəsizliyinə təhlükə yarada bilən və xarici hərbi müdaxiləyə rəvac verə bilən hər hansı bir dövlətlərin daxilində cərəyan edən siyasi proseslər nəticəsində yarana biləcək münaqişələrin qarşısının alınması; kütləvi qırğın silahların (KQS) yayılmasının, narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsinin, insan və silah ticarətinin qarşısının alınmasını və s. aid etmək olar (14). Kim Mil Çulun fikrincə, regionun təhlükəsizlik təhdidləri arasında dini radikalizmin, narkotrafikin və transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığın artması ilə bağlı problemlər xüsusi yer tutur və məhz bu amillər bir çox hallarda Mərkəzi Asiyada təhlükəsizlik sahəsində vəziyyəti müəyyənləşdirir (24, s.11).

Digər tərəfdən bu, həm də Mərkəzi Asiya regionu dövlətlərində mövcud olan ənənəvi amillərlə (hər bir dövlətdə ictimai-siyasi strukturun xüsusiyyəti mürəkkəb klanlararası münasibətlər sistemi ilə səciyyələnir) və o cümlədən, bu regionda yeni müstəqil dövlətlərin yaranması, formalaşması və müstəqil inkişafı prosesinin xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır (məsələn, elitaların bir-biri ilə rəqabət aparması, həll olunmamış sərhəd problemləri və s.). Yaranmış vəziyyəti bu regionda olan dövlətlərin əksəriyyətində çox çətin, hərdən isə ağır iqtisadi durum və indiyə kimi davam edən əhalinin əsas hissəsinin aşağı yaşayış səviyyəsi daha da mürəkkəbləşdirir. Məsələn, Əfqanıstan dünyanın ən kasıb ölkələri sırasına aid edilir. Belə ki, Dünya Bankın məlumatına əsasən, 2015-ci ilin yekunlarına görə, Əfqanıstan adambaşına düşən Ümümi Daxili Məhsula (ÜDM) dair dünyada 185 ölkə arasında 174-cü yeri tutur. 2020-ci ilin yekunlarına görə isə adambaşına düşən ÜDM bir qədər də azalmış və il üzrə cəmi 509 ABŞ dolları təşkil etmişdir (7). Bundan əlavə, Əfqanıstanda hal-hazıra kimi hərbi əməliyyatlar, hətta taliblər yenidən hakimiyyətə gəldiyi zamandan belə, bu ölkənin müxtəlif yerlərində və regionlarında davam edir.

İran İslam Respublikasında (İİR) bu, təkcə ABŞ-nın bu dövlətə və onun təşkilatları və kommersiya strukturlarına qarşı tətbiq etdiyi sanksiyalarla yox, həm də İranla iqtisadi sahədə əməkdaşlığı həyata keçirən digər ölkələrin təşkilatları və kommersiya strukturlarına qarşı iqtisadi sanksiyaların tətbiq edilməsi ilə də bağlıdır. Bundan əlavə, İİR-in bu günədək davam edən Suriya münaqişəsinə cəlb olunması və bununla bağlı böyük həcmdə maliyyə xərclərinin aparması ölkənin bütövlükdə iqtisadi vəziyyətini daha da mürəkkəbləşdirir və ağırlaşdırır.

Ağır iqtisadi vəziyyət Əfqanıstanla həmsərhəd olan Pakistanın şimalı vilayətlərində də müşahidə olunur. Jammu və Kaşmirin siyasi gələcəyinin müəyyən edilməsi problemi indiyədək qalmaqda davam edir və çox güman ki, yaxın gələcəkdə həll olunmayaraq qalmaqda davam edəcək. Bu hal isə

Hindistan və Pakistan arasında həm siyasi münasibətlərə, həmçinin də regionun bu hissəsində olan iqtisadi vəziyyətə təsir etməyə bilməz.

Çinin Sincan-Uyğur Muxtar Rayonunda da vəziyyət heç də sadə deyil. Burada da Çindən ayrılmağa və müstəqil dövlət yaratmağa cəhd edən qüvvələr vaxtaşırı öz fəallıqlarını göstərirlər.

Beləliklə, Mərkəzi Asiya regionuna daxil olan hər biri ayrılıqda götürülən ölkədə və həm də bütövlükdə Mərkəzi Asiya regionunda təhlükəsizliyə qarşı təhdidlərin yaranmasına və artmasına kömək edən bir sıra əhəmiyyətli dərəcəli amilləri (hər birini ayrılıqda və ya onların cəmi) qeyd etmək olar.

Müasir dövrdə hər bir dövlətin milli təhlükəsizliyi anlayışı yalnız onun hərbi və ya siyasi müstəqilliyi ilə məhdudlaşmır. Onun təmin edilməsi üçün siyasi, iqtisadi, sosial xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsi və həmçinin milli ədavətin qızışdırılması ilə terrorizm, separatizm və dini ekstremizm ilə mübarizənin aparılması nəzərdə tutulur. Elmi ədəbiyyatda milli təhlükəsizliyin "ekoloji", "iqtisadi" "enerji", "informasiya", "etnomədəni", "ərzaq", "elmi-texniki", " kiber" təhlükəsizliyi kimi növləri və həm də təhlükəsizliyin hərbi və qeyri-hərbi amilləri də qeyd edilir (18, s.13).

I. Postsovet Mərkəzi Asiyada təhlükəsizliyə qarşı təhdidlərin təsnifatı

Mərkəzi Asiya regionuna daxil olan hər bir dövlət ayrılıqda götürüldükdə və bütün regionun bütövlükdə təhlükəsizlik sisteminə mənfi, neqativ təsir göstərən bir sıra təhdidlər və çağırışlar mövcuddur. Belə təhdid və çağırışlar bir sıra səbəblərdən irəli gəlir. Belə səbəblər arasında:

- regionda fövqəldövlətlərin arasında gedən mübarizə ilə bağlı yaranmış geosiyasi və geostrateji vəziyyəti (belə ki, ABŞ, Rusiya, Çin bu regionda öz mövqelərinin gücləndirilməsinə səy göstərməklə özlərinin milli maraqlarına cavab verən regional təhlükəsizlik modelinin formalaşmasına çalışırlar); Əfqanıstanda davam edən vətəndaş müharibəsini; regionun demək olar ki, bütün ölkələrində ciddi sosial-iqtisadi problemlərin mövcudluğunu (yaşayış səviyyəsinin aşağı olması, korrupsiya, kütləvi işsizlik, cinayətkarlığın yüksək səviyyəsi və s.) və bunun əsasında yerli əhalinin geniş kütlələri arasında sosial narazılığın artması (bu isə öz növbəsində, terrorçular, radikal islamçılıq tərəfdarlarının, separatçı qüvvələrin fəaliyyət göstərməsi üçün əlverişli şərait yaradır); bir sıra Mərkəzi Asiya dövlətləri arasında ciddi fikir ayrılıqları və ziddiyyətlərin mövcud olmasını və s. göstərmək olar.

Elmi ədəbiyyatda belə təhdid və çağırışların müxtəlif təsnifatına rast gəlmək olar. Məsələn, D.B.Malışevin fikrinə əsasən, terrorizm, ekstremizm, kütləvi qırğın silahının yayılması və narkobizneslə yanaşı qlobal istilik, meşələrin azalması, suya görə müharibə təhlükəsi kimi qlobal təhdidlər və çağırışlar Mərkəzi Asiya ölkələri üçün də çox aktualdır (29, s.76). Bunlarla yanaşı, o, həmçinin bir sıra digər, əsasən daxili, endoqen xarakterli yeni çağırışları da qeyd edir və onlara siyasi daxili və sosial-iqtisadi qeyri-sabitliyi, dövlətdaxili regional elitalar və klanlar arasında qarşıdurmanı, əhalinin yoxsulluğunu, əhalinin müxtəlif təbəqələrinin gəlirləri arasında artan məsafəni və sosial disproporsiyaları, işsizliyi, xüsusən də gənclər arasında, yüksək dərəcəsini, korrupsiyanı, dövlət strukturlarının səmərəliyinin aşağı səviyyədə olmasını, radikal islamçılığı, narkomafiyanın təsirinin artmasını və onu qismən maliyyələşdirən dini ekstremizmi, ali siyasi hakimiyyətin ötürülməsi problemini də aid edir (29, s.76).

Y.N.Aleşin postsovet Mərkəzi Asiya dövlətlərinin regional səviyyədə milli təhlükəsizliyinə aşağıdakı təhdidləri və çağırışları aid edir: siyasi sistemlərin müxtəlif modelləri; islam fundamentalizmi; su-enerji problemlərin həll olunmaması; sərhədlərin tənzimlənməsi problemi; ekoloji təhdidlər; ümumilikdə bu regionun sosial-iqtisadi inkişafının aşağı səviyyədə olması; cəmiyyətin təbəqələşməsi; işsizliyin və yoxsulluğun artması; etniklərarası münaqişələr; kütləvi qanuni və qanunsuz miqrasiya; dini ekstremizm; narkotik ticarətinin genişlənməsi, korrupsiya, mütəşəkkil cinayətkarlıq, qanunsuz silah ticarəti və təhlükəsizlik sahəsində regional inteqrasiyanın həyata keçirilməsi üçün maneələr (18, s.10). Mil Çul Kim hesab edir ki, postsovet ölkələrinin dünya inkişafı proseslərinə fəal daxil olması onların ərazilərində təhlükəsizliyə bir sıra yeni, onlara əvvəllər xas olmayan təhdid və çağırışların yaranmasına səbəb olmuş və onların hamısı bu və ya digər dərəcədə Mərkəzi Asiya regionunda öz əksini tapmışdır. M.Ç.Kim onların arasında qanunsuz miqrasiya, narkobiznes, beynəlxalq terrorizm və dini ekstremizmi qeyd edir (24, s.3). Qırğızıstan tədqiqatçısı A.M.Aktamaliye-

va postsovet Mərkəzi Asiya dövlətlərinin təhlükəsizliyinə təhdidləri həm sərt xətt üzrə (yəni hərbi-siyasi təhlükəsizlik və dövlətlərin suverenliyinin qorunub saxlanılması), həm də yumşaq xətt üzrə (humanitar aspekt) təsnif edir. Sonuncuya Əfqanıstandan gələn terrorizmin yayılmasının mümkünlüyünü, Sincan-Uyğur Muxtar Rayonu uyğurların separatist niyyətlərini, ekstremist və terror təşkilatların fəaliyyətini, narkotik ticarəti və insan alveri ilə, Qırğızıstan "zanbaq" ssenarisinin digər Mərkəzi Asiya ölkələrində təkrarlanması imkanını, əhalinin kütləvi emiqrasiyası aid edir. Bütün bu çağırışlar üç problem zonalarını: islamın siyasətləşdirilməsi və dini qrupların radikallaşdırılması; rejimlərin zəifliyi və elitaların potensial qarşıdurma imkanı; su-enerji problemlər üzərində qruplaşdırır (17, s.14-15).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə ümumi qəbul edilmiş təhdidlər və çağırışlar sistemi və ya təsnifatı mövcud deyil. Bununla belə, Mərkəzi Asiya regionunda mövcud olan əsas təhdidlər və çağırışları müəyyən etmək və onların təsnifatını aparmaq mümkündür. Fikrimizcə, hal-hazırda postsovet Mərkəzi Asiya dövlətləri artıq formalaşmış və dünya dövlətləri ailəsinə qəbul edilmişdir və bu səbəbdən onların təhlükəsizliyinə qarşı "sərt xətt üzrə" təhdidlər (müəyyən mənada Qazaxıstan istisna olmaqla) çox da real görünmür. Postsovet Mərkəzi Asiya dövlətlərinə qarşı "yumşaq xətt üzrə" təhdidlər və çağırışlar daha realdır.

Fikrimcə, postsovet Mərkəzi Asiya dövlətlərinin təhlükəsizlik sisteminə təhdidlər və çağırışlar sırasında (onları elmi ədəbiyyatda "ənənəvi olmayan təhlükələr" də adlandırırlar (41, s.15)) vacib əhəmiyyət kəsb edən aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır: vətəndaş müharibəsi təhlükəsi; terrorizm; narkotrafik; qaçaqmalçılıq; ekstremizmin və əsasən dini ekstremizmin yayılması; separatçılıq; enerji təhlükəsizliyi; su təhlükəsizliyi; mütəşəkkil cinayətkarlıq; qeyri-leqal miqrasiya; korrupsiya və s.

Həmçinin nisbətən yeni çağırışlar arasında bir sıra obyektiv xarakter daşıyan səbəblər ucbatından bu ölkələrdə rəhbər elitaların dəyişməsi nəticəsində regionun siyasi qeyri-stabilliyinə gətirə bilən mümkün təhlükəni də qeyd etmək olar.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, hər bir dövlət müstəqil olaraq öz milli maraqlarını, əsas təhdidləri və onlara qarşı mübarizə yollarını özü müəyyən edir.

Aybəy Toktomuşevin qeyd etdiyi kimi, beynəlxalq terrorçuluq, dini ekstremizm və etnomilli separatizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq, narkotik vasitələrin və silahın qanunsuz dövriyyəsi, qanunsuz miqrasiya "Avrasiya Balkanları" ərazisində əlverişli mühit tapdı (35, s.81). (Belə ki Z.Bzejinski Mərkəzi Asiyanı belə adlandırırdı: "Avropada "Balkanlar" sözü təsəvvürdə etnik münaqişələr və regional rəqabət yaradırdı. Avrasiyanın da öz "Balkanları" var, lakin Avrasiya Balkanları daha böyükdür, orada əhali daha çoxdur, dini və etnik cəhətdən daha çoxnövlüdür" (5, s.123)). Bu anlayış altında yalnız keçmiş Orta Asiya ölkələrini və Qazaxıstanı nəzərdə tutan müəlliflər (Orta Asiya və Mərkəzi Asiya anlayışlarının nisbətinə dair, bax 3, s.65-75), qeyri-stabillik yaradan amillərə həm də bu ölkələrin Əfqanıstana ərazi yaxınlığını da aid edirlər (33, s.83). Regionun cənub sərhədlərində təhlükəsizliyə təhdid amili kimi çıxış edən Əfqanıstanda yaranmış belə bir vəziyyət, bütün Mərkəzi Asiya ölkələrinin xüsusi narahatçılığını yaradır. Bununla yanaşı, bütün Mərkəzi Asiya ölkələri həm özlərinin, həm də öz qonşularının daxili stabilliyinin saxlanmasında maraqlıdırlar (34, s.83).

Mərkəzi Asiya ölkələrində təhlükəsizlik strategiyasının və onun əsas parametrlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün bir neçə əsas təhlükə və çağırışların üzərində daha ətraflı dayanmaq daha məqsədə müvafiqdir.

II. Mərkəzi Asiya regionu dövlətlərində vətəndaş müharibələri təhdidi

İlk növbədə XX əsrin 90-cı illərində Tacikistanda baş vermiş vətəndaş müharibəsini qeyd etmək lazımdır. Öz mahiyyətinə görə Tacikistanda baş vermiş vətəndaş müharibəsini SSRİ-nin parçalanması və bu ölkənin öz müstəqilliyini bəyan etdikdən sonra mərkəzi hakimiyyət tərəfdarları və Birləşmiş tacik müxalifəti simasında müxtəlif qruplaşmalar arasında 1992-1997 illəri əhatə edən hərbi münaqişə idi. Vətəndaş müharibəsinə səbəb olan bir sıra amillər mövcud idi. Bunların arasında ölkədə ağır iqtisadi vəziyyət yaranması, taciklərin icma yaşayış tərzi, bu ölkədə dindarlığın yüksək dərəcəsi və s. qeyd etmək olar. SSRİ-də hələ yenidənqurma adlanan dövrdə islam-demokratik

hərəkatı yaranmışdı. Onun əsasını İslam Dirçəliş Partiyası (İDP), Tacikistanın Demokratik Partiyası (TDP) və bir sıra digər təşkilatlar təşkil edirdi. Onlar keçmiş kommunist elitası ilə mübarizə aparırdı. Sonda bu qüvvələr arasında qarşıdurma siyasi səhnədən etnik-klan müstəvisinə keçdi və vətəndaş müharibəsi ilə nəticələndi. Təkcə Tacikistan hökumətinin rəsmi məlumatlarına görə, 5 il davam edən müharibədə 60 mindən çox insan həlak olmuşdur (42).

Lakin müstəqil mütəxəssislərin və KİV-nin çoxu bu rəqəmləri azaldılmış hesab edir və həlak olanların sayını 100-150 min arası olduğunu qeyd edirlər. Bundan əlavə, bir neçə min insan itkin düşmüşdür (38). 1 milyondan çox insan evsiz qalmış, 260 mindən çox insan isə qaçqına çevrilmişlər. Digər etnik qruplara aid olan insanların əksəriyyəti ölkəni tərk etmişlər (slavyanlar, almanlar, yəhudilər və s.). İqtisadi itkilər də çox böyük olmuşdur. Vətəndaş müharibəsini nəticəsində ölkəyə ən azı (o vaxtkı məzənnə ilə) 10 mlrd. dollardan çox zərər dəymişdir. Həm də ölkə iqtisadiyyatı bir neçə milyard ABŞ dollarını əldə edə bilməmişdir. Vətəndaş müharibəsini nəticəsində Tacikistan faktiki olaraq dünyanın ən kasıb ölkələri sırasına düşmüşdür. Həmçinin vətəndaş müharibəsi dövründə çoxlu sayda tibb müəssisələri, məktəblər, onlarla sosial və mədəniyyət təyinatlı obyekt məhv edilmişdir.

Əfqanıstanda indiyə kimi davam edən vətəndaş müharibəsi öz nəticələrinə görə daha dəhşətlidir. Belə ki, bu ölkədə baş vermiş hadisələrə digər dövlətlər və hətta dövlətlərin koalisiyaları belə müdaxilə etmişlər. Bunlara SSRİ-nin Əfqanıstana hərbi müdaxiləsini (1979-1989-cu illər) və BMT Təhlükəsizlik Şurasının 20 dekabr 2001-ci il tarixli 1386 nömrəli qətnaməsinə əsasən, ABŞ başda olmaqla beynəlxalq koalisiyanın müdaxiləsini (2001-2021-ci illər) göstərmək olar. Bütövlükdə Əfqanıstanda vətəndaş müharibəsi nəticəsində həlak olmuş insanların sayı dəqiq deyil, lakin şübhəsiz ki, bu rəqəm bir neçə milyon insan təşkil edir. Təkcə 1978-ci ildən 1988-ci ilin iyun ayına kimi bu ölkədə 2439 hökumət qüvvələrinin hərbi qulluqçuları və dinc sakinlər həlak olmuş, 77 mindən çox insan yaralanmışdır (20, s.52). Digər mənbələrə əsasən isə 18 min hərbi qulluqçu həlak olmuşdur (8). Həlak olmuş əfqanların dəqiq sayı bilinmir. Ən çox göstərilən rəqəm 1 mln. insandır. Lakin bəzi mənbələrdə 1979-2001-ci illər ərzində həlak olan dinc sakinlərin sayı (10 illik SSRİ işğalı dövründə) 670 mindən (16) 2 mln. kimi göstərilir (15). M.Kramerin məlumatlarına görə, 9 il müharibə dövründə 2,7 mln. əfqan (əsasən dinc sakinlər) öldürülmüş və ya şikəst olmuş, daha bir neçə mln. insan isə qaçqın olmuşdur (9).

Müəyyən mənada Özbəkistanın Andijan vilayətində 2005-ci ildə baş vermiş hadisələri də vətəndaş müharibəsinin təzahürü kimi dəyərləndirmək olar.

III. Mərkəzi Asiya regionunda terrorizmlə mübarizə problemi

Mərkəzi Asiya regionunda təhlükəsizliyinin təmin edilməsi işində terrorizmlə mübarizə problemi olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Regionda terrorizmlə mübarizə dedikdə ilk növbədə Əfqanıstanı qeyd etmək lazımdır. Əfqanıstanda terrorizmlə mübarizə təkcə bu ölkə və onun xalqı üçün lokal əhəmiyyət kəsb etmir, o həm də bütün dünya üçün vacib əhəmiyyətə malikdir. Yaxşı bəllidir ki, Əfqanıstanda uzun müddət ərzində terrorçuların hazırlığı üzrə düşərgələr yerləşirdi (məsələn, əl-Qaidə terrorçu qurumun düşərgələri) və terrorçular burdan çıxaraq dünyanın müxtəlif regionlarında terror aktları törədirdilər və bu ölkə faktiki olaraq beynəlxalq terrorizmin transmilli bazası kimi çıxış edirdi. Hətta ABŞ və digər Qərb dövlətləri tərəfindən terrorla mübarizənin aparılması məqsədilə Əfqanıstana müdaxiləsi və demək olar ki, bu ölkədə 20 il ərzində qalaraq antiterror əməliyyatları keçirməsi yekun olaraq bir nəticə vermədi və Taliban hərəkatı 2021-ci ildə yenidən hakimiyyətə gəldi. Lakin bu ölkədə terrorçuluq təhlükəsinin ləğv edilməsi haqda danışmaq əlbəttə ki, olmaz. Faktiki olaraq, demək olar ki, taliblərin terrorçu qruplaşmalarla da (İŞİD, xüsusən də onun "Vilayət Horasan" adlanan bölməsi, əl-Qaidə və s.) müharibəsi gedir. Terrorçu qüvvələr tamamilə məhv edilməmiş və onların bir qismi Əfqanıstanı tərk edərək Pakistan, Fars körfəzi ölkələri, Tacikistan, Özbəkistan və s. kimi digər dövlətlərlə özlərinə sığınacaq tapmışlar. Bu gün tamamilə aydındır ki, Əfqanıstanın Mərkəzi Asiyaya ərazi yaxınlığı regionda təhlükəsizliyin vəziyyətini bir çox hallarda müəyyən etmiş, müəyyən etməkdə davam edir və yaxın gələcəkdə də müəyyən edəcəkdir (35, s.84).

Heç də sirr deyil ki, İraqın və Suriyanın ərazilərində islam xilafəti formasında İraq Şam İslam Dövləti (İŞİD) adında, mahiyyətinə görə terrorçu dövlətin qurulmasına çalışan terrorçularının böyük bir hissəsi Orta və Mərkəzi Asiya ölkələrindən gələn şəxslər təşkil edirdi. Britaniyada yerləşən Radikallaşma və Siyasi zorakılığın öyrənilməsi üzrə Beynəlxalq Mərkəzin rəhbəri P.Noymanın fikrincə, 2015-ci ildə Suriya və İraqda hökumət qüvvələri ilə döyüşlər aparan radikal islamçı qruplaşmaların tərkibində Qazaxıstandan 250, Qırğızıstandan 100, Tacikistandan 190, Türkmənistandan 360, Özbəkistandan isə 500 insan daxil idi (11). Beynəlxalq böhran qrupunun ekspertlərinin hesablanmalarına görə isə bu təşkilatın tərkibində vuruşan insanlardan 2 mindən 4 minə kimi döyüşçünü postsovet Mərkəzi Asiya regionu dövlətlərindən gələnlər təşkil edir və onlar bu regionun bütün etnik spektrini təmsil edirlər (30). Çox güman ki, bu qurumun ləğv edilməsindən sonra bu terrorçular öz vətənlərinə qayıtmış və ya digər ölkələrə səpələnmişlər. Bu isə öz növbəsində, müxtəlif siyasi məqsədlərə nail olmaq üçün bu ölkələrdə terror aktlarının törədilməsi ehtimalını artıra bilər. Hadisələrin bu istiqamətdə inkişaf etməsinin çox real olmasına yaxın son zamanlarda Mərkəzi Asiya postsovet ölkələrindən olan şəxslər tərəfindən Türkiyənin paytaxtı olan İstanbulda, Rusiyanın mədəni paytaxtı adlandırılan Sankt-Peterburqda, Londonda, İşveçdə və s. törədilmiş bir sıra terror aktları dəlalət edir. Məsələn, 22 mart 2017-ci ildə Londonda, İŞİD terrorçusu avtomobillə piyadaları və üç polis nəfərini vurmuş, sonra isə bıçaq ilə digər polis nəfərlərinə hücum etmişdir. Nəticədə 4 insan həlak olmuş, 40 nəfər isə yaralanmış, terrorçunun özü isə öldürülmüşdü. Bir sıra hallarda müxtəlif dövlətlərin xüsusi qurumları belə, terror aktlarının qarşısını ala bilmişlər. Belə ki, 2020-ci ilin yazında Almaniyada "İslam dövləti" qruplaşmasının bölmələrindən birisinin üzvləri və əslən Tacikistandan olan bir qrup terrorçu həbs edilmişdir. Onlar Almaniyanın ərazisində terror aktların törədilməsini planlaşdırırdılar (22). Mərkəzi Asiya regionunda postsovet ölkələrində, o cümlədən Tacikistanda, Özbəkistanda, Qırğızıstanda və Qazaxıstanda da törədilmiş terror aktlarını da göstərmək olar.

Elmi ədəbiyyatda Mərkəzi Asiya regionunda terrorizmin artması təhlükəsi dinamikasına təsir edən bir neçə amil xüsusi olaraq qeyd edilir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: iqtisadi və sosial böhran, əhali arasında işsizlik və əhalinin əhəmiyyətli hissəsinin kasıblaşması və bütövlükdə bu ölkələrdə sosial-iqtisadi inkişafın aşağı səviyyəsi və s.; millətçilik, milli dözümsüzlük, dini ekstremizm və separatçılıq əhval-ruhiyyəsinin artması; əhalinin əhəmiyyətli hissəsi arasında sosial nizamsızlıq və müdafiə olunmaması hissinin kəskinləşməsi; narkotiklərin və silahların qanunsuz dövriyyəsinin aktivləşməsi; cinayətkarlığın artması, hakimiyyətin və ya qanunun nüfuzunun aşağı düşməsi, vətəndaşların təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə inamın aşağı düşməsi; bu ölkələrin bəzilərində klanlar arasında mübarizə; dini və mədəni özünüdərketmənin kifayət qədər inkişaf etməməsi; beynəlxalq islam təhlükəsi ocaqlarına yaxın olması və s. (21, s.61; 28, s.168).

Mərkəzi Asiya regionu ərazisində fəaliyyət göstərən terrorçu qruplaşmalar arasında "vəhhabilərin" səyi ilə 1990-cı illərin əvvəlində yaradılmış "Özbəkistan İslam Hərəkatının" adını çəkmək olar. Bu təşkilat Mərkəzi Asiya regionunda ən böyük terrorçu qruplaşmasıdır. Bu təşkilatın əsas məqsədləri arasında Özbəkistanda hakimiyyətdə olan rejim ilə mübarizəni və Mərkəzi Asiya postsovet dövlətlərinin hamısında islam dövlətinin yaradılmasını göstərmək olar. Bundan əlavə, Qazaxıstanda qadağan edilmiş digər terrorçu təşkilatların adlarını da göstərmək olar: "əl-Qaidə", "Şərq Türküstanın İslam Hərəkatı", "Özbəkistan İslam Hərəkatı" və s. Qazaxıstanda hətta bu təşkilatlarla yanaşı, bu siyahıya dini-siyasi partiya "İslam Azadlıq partiyası" da daxil edilmişdir.

Mərkəzi Asiya regionunda terrorizm, həmçinin yekun məqsədi olan qlobal dini-siyasi sistem qismində islam xilafətinin yaradılması panislamizmin yayılması ilə də bağlıdır. Bununla yanaşı mübarizə metodları və üsulları həm zorakı, həm də təbliğat xarakterli ola bilər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Mərkəzi Asiya regionuna və müəyyən dərəcədə Rusiyaya əsas terror təhlükəsi əsasən Əfqanıstanda cəmlənmiş İŞİD və digər təşkilatlardan gəlir. Bu səbəbdən onların digər, xüsusən də postsovet Mərkəzi Asiya ölkələrinin ərazisinə yayılması təhlükəsi hələ də çox yüksəkdir və bu səbəbdən onunla mübarizə çox vacib və aktual bir problem olmaqda davam edir.

Terrorizm, sosial hadisə kimi, bir çox hallarda narkotik vasitələrlə qaçaqmalçılıqla və ticarətlə bağlıdır. Bununla bağlı bu hadisə ilə mübarizə problemi də çox aktualdır və vacib əhəmiyyət kəsb edir.

IV. Mərkəzi Asiya regionunda narkotik vasitələrlə qaçaqmalçılığa və ticarətə qarşı mübarizə problemi

Narkotik vasitələrlə qaçaqmalçılığa və ticarətə qarşı mübarizə problemi Mərkəzi Asiya dövlətləri üçün ən vaciblərindən birisi olmaqda davam edir (bu məsələ ilə bağlı daha ətraflı, bax 1, s.216-223). Yaxşı bəlli olan və danılmaz bir faktdır ki, narkotiklərin istehsalı terrorizmin əsas maliyyə mənbəyidir. BMT-nin qiymətləndirilməsinə görə, Əfqanıstanda qanunsuz silahlı qruplaşmaların gəlirlərinin təxminən yarısı, bu isə 400 mln. ABŞ dolları civarında qiymətləndirilir, belə "narkoiqtisadiyyatın" payına düşür (26).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, narkotik vasitələrlə qaçaqmalçılığa və ticarətə qarşı mübarizə problemi təkcə Mərkəzi Asiya ölkələrin və onlara qonşu olan digər ölkələrin gündəliyində yox, həm də bütövlükdə dünya birliyi dövlətləri qarşısında durur və ümumbəşəri bir problemdir.

Heç də sirr deyil ki, SSRİ-nin dağılmasından sonra qeyri-qanuni olan narkotik vasitələrlə "biznes" bu regionda yerləşən dövlətlərin sosial-iqtisadi inkişafına təsir edən ən ciddi amillərdən birini təşkil edir. Bu isə ilk növbədə, Mərkəzi Asiya dövlətlərin coğrafi mövqeyi və onların dünyada narkotik bitkilərin becərdilməsi və yetişdirilməsi və narkotik maddələrin istehsalı üzrə dünyada ən böyük mərkəzlərindən birinə çevrilmiş Əfqanıstana birbaşa yaxınlığı ilə bağlıdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bütövlükdə dünyada davam edən iqtisadi böhran bu regiona məxsus olan dövlətlərin çoxunda vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirir. Bu aspektdə narkotik vasitələrlə qaçaqmalçılıq və ticarəti, narkotik vasitələri istehsal edən dövlətin ərazisindən regionun digər ölkələrin ərazisindən keçməklə narkotrafikin təşkili maliyyə tərəfdən çox cəlbedici görünür. Bu hal isə bu regionun sakinlərinin, xüsusən kənd əhalisinin getdikcə artan sayının narkosahəyə cəlb edilməsini şərtləndirir. Tam əsasla demək olar ki, narkobiznes Əfqanıstana bu ölkənin iqtisadiyyatının ayrıca bir sahəsinə çevrilmişdir. Belə ki, Əfqanıstan hazırda narkotiklərin yetişdirilməsi və sonrakı emalı üzrə dünyada birinci yerə çıxmışdır. Mütəxəssislərin qiymətləndirilməsinə görə, hal-hazırda dünya heroin bazarında Əfqanıstanın payı 92% təşkil edir. BMT-nin UNODC (Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Narkotiklər və Cinayətkarlıq üzrə İdarəsinin) məlumatlarına görə, Əfqanıstanda tiryək, xaşxaş altında olan sahələrin ümumi sahəsi 2007-ci ilə 193 min hektar təşkil etmiş, bu ölkədə narkotik satıcılarnıın gəlirləri isə 2007-ci ildə 3 mlrd. ABŞ dollarını keçmişdir. Bütövlükdə isə opiumun payı Əfqanıstan ÜDM 52% təşkil edir. Təkcə 2017-ci il üçün opiumun istehsalı 9000 ton civarında olmuşdur. UNODC-un illik məruzəsinin məlumatlarına əsasən, il ərzində Əfqanıstanda xaşxaş əkilmiş kənd təsərrüfatlı təyinatlı torpaq sahələri il ərzində 63% artaraq rekord həddə çatmış və 328 min hektar təşkil etmişdir (1, s.217).

Narkotik sənayesi Əfqanıstanın və digər Mərkəzi Asiya dövlətlərinin hüdudlarından kənara çıxmış və Rusiya, İran, Gürcüstan, Ermənistan, Türkiyə və daha sonra digər Avropa ölkələrinə, ABŞ və s. kimi dövlətlərə daxil olmuşdur.

Uzun müddət ərzində Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Dağlıq Qarabağın ərazisi müxtəlif növlü narkotik bitkilərin yetişdirilməsi zonasına və narkotiklərin nəql edilməsində vacib bir yükdaşıma rayonuna çevrilmişdir (32). 2001-ci ilin martında dərc olunmuş ABŞ Dövlət Departamentinin hesabatında Azərbaycanın işğal olunmuş əraziləri narkotik vasitələrin kütləvi daşınması üçün istifadə olunması faktı qeyd edilmişdir. Həmçinin göstərilmişdir ki Ermənistana, onun öz coğrafi mövqeyinə görə, narkotik vasitələrin beynəlxalq dövriyyəsində potensial subyekt kimi baxılır. Azərbaycanın sərhədyanı işğal edilmiş ərazilərində çətənənin yetişdirilməsi faktı həm də Dağlıq Qarabağ üzrə AŞPA-nın məruzəsində də öz əksini tapmışdır.

Narkotiklərin yayılmasının nəticəsi kimi narkotiklərdən asılı olan insanların sayı bir çox Avropa ölkələrində (Rusiya, Qərb və Şərq Avropa ölkələri, Türkiyə, Gürcüstan və s. daxil olmaqla) əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Elə Mərkəzi Asiya ölkələrində də narkomaniya geniş yayılmaqda davam edir. Mərkəzi Asiya regionundan və ilk növbədə Əfqanıstandan, Tacikistan, Özbəkistan, Qırğı-

zıstan, Türkmənistan və Qazaxıstan ərazilərindən keçməklə Rusiyaya gətirilən heroinin əhəmiyyətli dərəcədə artması faktı qeyd edilir (31, s.9). Ümumiyyətlə, bəzi müəlliflərə görə, Rusiya üçün narkomaniyadan sosial-iqtisadi zərərin miqdarı bu ölkənin ÜDM 2,5%-ə kimi çatır və 1,5 trln. rubl təşkil edir (31, s.63).

Bununla yanaşı, şübhəsiz ki, narkotrafik və narkotik sənayesi kölgə iqtisadiyyatının ünsürləri olduğu səbəbindən postsovet Mərkəzi Asiya dövlətlərinin iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərirlər. Çünki narkotrafik və narkotik sənayesindən qanunsuz əldə edilən və sonradan bölüşdürülən gəlir bu ölkələrin iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinin yaradılmasına və normal fəaliyyət göstərməsinə ciddi maneə yaradır. Belə ki, qaçaqmalçılıq və narkotik vasitələrlə ticarətdən əldə edilən gəlir çox yüksəkdir və ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrindən əldə edilən gəlirlə müqayisə edilə bilməz. Adi fermerlər üçün iqtisadi nöqteyi-nəzərindən tiryək xaşxaşın yetişdirilməsi daha əlverişlidir və o eyni dəyərli sahədə əkilmiş buğdadan 10 dəfə artıq gəlir gətirir. Bu hal isə öz növbəsində, bu regionda müəyyən qeyri-sabitliyə səbəb ola bilər. Heç də sirr deyil ki, narkobiznes siyasi və sosial sabitliyin qorunması və dəstəklənməsində maraqlı deyil və beləliklə, bu regionda təhlükəsizliyə real təhdid kimi çıxış edir.

Heroin, tiryək, həşiş və marixuana narkotiklərin istehsalı üçün tiryək xaşxaş və digər narkotik bitkilər təkcə Əfqanıstanda yox, həmçinin Mərkəzi və Cənub Tacikistanın, Cənubi Qazaxıstanın, Türkmənistanın, Qazaxıstanın və Qırğızıstanın da bir sıra rayonlarında da becərdilir. Nəticədə təkcə Əfqanıstanın ərazisi ilə məhdudlaşmayan, həm də digər Mərkəzi Asiya ölkələrinin ərazilərini əhatə edən irimiqyaslı beynəlxalq narkomərkəz formalaşmışdır (41, s.19).

Beləliklə, bir hissəsi Mərkəzi Asiya regionuna daxil olan Əfqanıstandan narkotik vasitələrin nəqli, o cümlədən, bütün postsovet Mərkəzi Asiya dövlətləri üçün də böyük təhlükə mənbəyinə çevrilmişdir. UNODC-un qiymətləndirilməsinə əsasən, 2008-ci ildə Mərkəzi Asiya ölkələrin ərazisindən təxminən 121 ton heroin və 293 ton tiryək daşınmışdır. 2010-cu ildə isə təxminən heroinin 90 tonu Şimalı Əfqanıstandan Mərkəzi Asiya dövlətlərinin ərazisinə tədarük edilmişdir. Onlardan 2-4 tonu Türkmənistana, 8-10 tonu Özbəkistana, 75-80 tonu isə Tacikistana tədarük edilmişdir (13, s.45-46). Elə bu dəyərləndirmələrə əsasən, heroindən başqa 2010-cu ildə Əfqanıstandan Mərkəzi Asiya dövlətlərin ərazisinə əlavə olaraq təxminən 35-40 ton tiryək xaşxaş tədarük edilmişdir. UNODC-un qiymətləndirilməsinə əsasən, təxminən tiryək xaşxaşın axınının yarısı Tacikistanın (təxminən 18-20 ton), Özbəkistanın (təxminən 15-17 ton), Türkmənistanın (1-3 ton) sərhədlərindən keçir (13, s.46). Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, taliblərin 2021-ci ildə təkrar hakimiyyətə gəlməsindən sonra UNODC-un məlumatına əsasən, Əfqanıstanda tiryəkin (opiumun) istehsalı 2020-ci il ilə müqayisədə 8% artmışdır. 2021-ci ildə Əfqanıstanda tiryəkin məhsulu 6,8 min tona çatmış və dünya bazarlarına təxminən 320 ton təmiz əfqan heroini ixrac edilmişdir. UNODC-un məlumatına əsasən, tiryəkin istehsalından 2021-ci ildə təxminən 2,7 mlrd. ABŞ dolları gəlir əldə edilmişdir. 2021-ci ilin oktyabr ayında müasir Əfqanıstanın öyrənilmə Mərkəzinin eksperti A.Serenkoya görə, taliblərin hakimiyyətə qayıtması həm də narkotrafik problemini dərinləşdirdi. Onun sözlərinə əsasən, taliblər narkobiznesi təşviq edir və əfqan mafiyası ilə əlbir olurlar. Hətta taliblər əfqan mafiyasına əvvəllər müsadirə edilmiş tiryək, heroin və həşişi geri qaytarmışlar (40).

Ümumilikdə belə bir nəticəyə gəlmək olar:

1. Narkobiznes bu regionun bütün ölkələri üçün ciddi təhdid olmaqda davam edir. Mərkəzi Asiya regionunda narkotik vasitələrlə qaçaqmalçılığa və ticarətə qarşı mübarizə problemi bu region ölkələrinin qarşısında duran ən vacib problemlərdən birisi olmaqda davam edir. Bu sahədə müəyyən tədbirlərin görülməsinə baxmayaraq, problemin həll olunmasından danışmaq olmaz.

2. Mərkəzi Asiyada narkotik vasitələrlə qaçaqmalçılığa və ticarətə qarşı mübarizədə regional dövlətlərlə yanaşı, bu regiona həmsərhəd olan ölkələrlə də səmərəli əməkdaşlığın yaradılması və həyata keçirilməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir.

3. Bu region ölkələrində hakimiyyətdə olan müxtəlif qüvvələr tərəfindən narkobiznesə gizli şəkildə himayə edilməsi və hətta narkobiznesə cəlb olunması onunla mübarizəni çətinləşdirir və bəzi hallarda isə hətta mümkünsüz edir.

4. Bununla bərabər, Mərkəzi Asiyada narkotik vasitələrlə qaçaqmalçılığa və ticarətə qarşı mübarizədə birgə kompleks xarakterli tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi də çox əhəmiyyətlidir.

V. Mərkəzi Asiya regionunda dini ekstremizm təhlükəsinə qarşı mübarizə problemi

Mərkəzi Asiya regionunda təhlükəsizliyin qorunması və saxlanılmasını qeyri-sabit edən digər bir amil – ekstremizmin bir növü olan dini ekstremizm təhlükəsidir. Bu amili qloballaşma ilə də əlaqələndirirlər. Məsələn, Mil Çul Kim hesab edir ki, qloballaşma çoxdan regional çərçivədən kənara çıxmış və postsovet məkanı daxil olmaqla, beynəlxalq təhlükəsizliyə real təhlükə kimi çıxış edən dini ekstremizmin spesifik formasını yaratmışdır (24, s.11). Belə ki, bu regionda dini ekstremizm xilafət tipli islam dövlətinin yaradılmasına, yəni mövcud olan müstəqil suveren dövlətlərin ləğvinə yönəlib. Bu halda da oradan gələcək dini ekstremizm təhlükəsində Əfqanıstanın bir çox vilayətlərinin postsovet Mərkəzi Asiya regionu ilə yaxınlığı az əhəmiyyət kəsb etmir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir çox hallarda dini ekstremizm terror təşkilatların fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır.

Mərkəzi Asiya regionunda islam ekstremist qüvvələrinin yaranması bir sıra daxili və xarici amillərin məcmuəsi, Mərkəzi Asiya ölkələrinin ictimai inkişafının xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Maliyyə yardımının göstərilməsinə, terrorçuların bazalarının saxlanılmasına, onların silah və döyüş sursatları ilə təmin edilməsinə yönəlmiş son dərəcə mürtəce xarakterli xarici dəstək beynəlxalq islam təşkilatları və Mərkəzi Asiya ölkələrinə bir çox hallarda onlara yad olan ekstremist yönümlü ideologiyanın ixracı müəyyən rol oynayır.

Ekstremist təşkilatlarının mövcudluğunun əsası qismən də onların sosial ritorika metodlarından və üsullarından istifadə edilməsi və bu ölkələrdə yaşayış səviyyəsi aşağı olan əhali arasında dəstək alan "kafir hakimiyyətin" tənqidi ilə də izah olunur.

Ekstremist təşkilatların sırasında Özbəkistan İslam Hərəkatı, Tacikistanın Dirçəliş Partiyasını, Hizbut-Təhrir təşkilatını və s. göstərmək olar. Ekstremist islamçıların fikrinə əsasən, Fərqanə vadisində islam dövlətinin qurulmasına cəhd uğurla nəticələndiyi halda, belə bir dövlət Özbəkistanın, Tacikistanın və Qırğızıstanın bütün ərazisinə də yayıla bilərdi, bu isə öz növbəsində dünya islam xilafətinin yaradılması işində çox mühüm bir addım ola bilərdi.

Lakin dini ekstremistlərin belə növ planları həyata keçməmiş və hal-hazırda da belə planların həyata keçirilməsinin perspektivləri aydın görülmür. Suriya və İraq ərazisində İraq Şam İslam Dövlətinin (İŞİD) iflasa uğraması bunun əyani sübutudur. Bununla yanaşı, bu növ təhdidləri nəzərə almamaq olmaz. Əksinə, ekstremist qüvvələrlə mübarizə problemi regional problem çərçivəsindən çıxaraq həm bütün Mərkəzi Asiya ölkələrinin, həmçinin də birləşmiş beynəlxalq qüvvələrin səylərinin bir araya gətirilməsini və müvafiq adekvat cavab tədbirlərin görülməsini tələb edir.

VI. Mərkəzi Asiya regionunda enerji təhlükəsizliyi ilə bağlı problemlər

Mərkəzi Asiya dövlətlərinin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ən vacib problemlərdən birini təşkil edir. Bu problem çox aktualdır, çünki beynəlxalq və dövlətlərarası münasibətlər sistemində enerji daşıyıcıları və enerji resursları xüsusi əhəmiyyətə malikdirlər.

Enerji təhlükəsizliyi anlayışı kompleks xarakter daşıyır və siyasi, iqtisadi və texnogen enerji təhlükəsizliyindən ibarətdir. Bununla yanaşı, enerji təhlükəsizliyi istehlakçının enerji resurslarına etibarlı və daimi təchizatını, həmçinin tədarükçünün onun istehlakçılarına çıxışını təmin edən şərtlərin yaradılmasını nəzərdə tutur. Enerji təhlükəsizliyinin əldə edilməsi dövlət tərəfindən müəyyən siyasətin və müvafiq tənzimlənmə mexanizmi çərçivəsində xüsusi tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsini tələb edir. Həmçinin beynəlxalq satış mərkəzləri də bu regiona aid dövlətlərin enerji təhlükəsizliyinə öz töhfəsini verə bilərlər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, enerji təhlükəsizliyinə qarşı müəyyən təhdidlər mövcuddur. Onların arasında siyasi qeyri-sabitliyi, enerji resurslarının tədarükü ilə manipulyasiya, təbii fəlakətləri, terrorizmin artmasını, xarici tədarükdən asılılığın artmasını və s. qeyd etmək olar. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, regionda, hətta postsovet ölkələrində belə, mərkəzləşdirilmiş səmərəli fəaliyyət göstərən enerji təchizatı sistemi mövcud deyil. Halbuki hələ SSRİ dövründə postsovet ölkələ-

ri ərazisində vahid bir sistemə birləşdirilmiş enerji sistemi fəaliyyət göstərirdi. Bu sistemin formalaşması uzun bir vaxt aparmış və yalnız 1991-ci ildə başa çatmışdır. Lakin SSRİ dağıldığından sonra bu sistem demək olar ki dağılmışdır. Bununla belə, regionda yeni yaranmış müstəqil postsovet ölkələri 1997-ci ildə öz aralarında bu sistemin bərpa olunmasına dair beynəlxalq müqavilə imzalasalar da, bu ölkələr arasında enerji sahəsində real və qarşılıqlı faydalı birləşmə baş vermədi. Belə ki, əldə edilmiş razılaşmalara uyğun olaraq, çayların axını üzrə daha yuxarı ərazilərdə yerləşən ölkələr, tərəflər arasında müəyyən edilmiş kvotaya müvafiq olaraq, suyu su anbarlarından yaz-yay mövsümündə buraxmalı və əvəzində isə qış mövsümündə təbii qaz və elektrik enerjisini almalı idilər. Bu, problemin nəzəri tərəfidir. Praktikada isə davam edən su-enerji münaqişələri göstərir ki, bu razılaşmalar əslində enerji münasibətlərinin tənzimlənməsi məsələlərində zəif bir alətə çevrilmişdir. Bir çox hallarda tərəflər yalnız öz ehtiyatlarının təmin edilməsinə cəhd edirdilər. Belə hərəkətlər bir çox hallarda sistemli xarakter daşıyan qəzaların yaranmasına gətirib çıxardırdı. Bu səbəbdən Türkmənistan 2003-cü ilin iyununda Mərkəzi Asiya dövlətlərinin Birləşdirilmiş Enerji Sistemindən çıxdı. Özbəkistan da 2009-cu ildə bu sistemdən çıxdığını bəyan etmişdir. Əslində, Özbəkistanın bu addımı özünün tədarük etdiyi qaz və enerjisinə, özünün göstərdiyi digər xidmətlərə tariflərin artırılması cəhdi kimi çıxış edirdi. Belə ki, hal-hazıra kimi Qırğızıstan və Tacikistanın bir çox rayonlarının enerji təchizatı kritik dərəcədə Özbəkistandan elektrik enerjisinin alınmasından asılı olmasa da, bu ölkənin enerji sistemindən tranzitlə keçən elektrik enerjisindən asılıdır. Qazaxıstan da 2009-cu ildə Mərkəzi Asiya dövlətlərinin Birləşdirilmiş Enerji Sisteminin paralel iş rejimindən çıxmasını bəyan etdi. Bu onunla izah olunurdu ki, Özbəkistan ərazisindən Tacikistana Türkmənistandan göndərilən elektrik enerjisinin tranziti haqqında məsələ hələ də həll olunmamış qalır. Bu isə öz növbəsində, Şimal-Cənub tranzit xətlərini təhlükə altına alır. Qazaxıstan tərəfi iddia edir ki, digər tərəflərin müvafiq tədbirlər görməməsi şəraitində Qazaxıstan istehlakçıları üçün keyfiyyətli və etibarlı elektrik enerjisinin təmin edilməsi çətin bir məsələyə çevrilir.

Beləliklə, ehtimal etmək olar ki, Qazaxıstan belə bir addımı ilə göstərmək istəmişdir ki, o, Özbəkistanın və Tacikistanın bu cür hərəkətlərindən heç də məmnun deyildir. Bundan əlavə, Qazaxıstanın enerji sistemi özünü bütövlükdə təmin edir və bu ölkə Birləşdirilmiş Enerji Sisteminin paralel iş rejimindən çıxdığı halda, elektrik enerjisinə daxili tələbatı təmin etmək iqtidarındadır.

Faktiki olaraq, Mərkəzi Asiya dövlətlərinin Birləşdirilmiş Enerji Sistemi vahid bir sistem kimi demək olar ki, 2009-cu ildən fəaliyyət göstərmir.

Bununla belə, Özbəkistanda və Qırğızıstanda elektrik enerjisinə artan tələbatın təmin edilə bilməməsi və faktiki olaraq elektrik enerjisinin çatışmazlığı səbəbindən Mərkəzi Asiya ölkələrində vahid elektrik sisteminin bərpa olunması tədbirlərinə əl atılması zərurəti haqqında yenidən söhbət açılıb. Bu məsələnin həlli vacib strateji əhəmiyyətə malikdir, çünki bazar şəraitində bu problemin həllinin uzadılması 500 kV (Daşkənd–Şımkənd–Taraz–Bişkek–Toktoqul HES–Sırdərya HES-Daşkənd) yüksək cərəyanlı xətləri zəncirinin kəsilməsi təhlükəsini yaradır. Bazar münasibətlərinə keçid təkcə elektrik enerjisinin tədarükü ilə öz təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istəyi ilə yox, həm də elektrik enerjisinin əldə edilmə qiymətinin müxtəlif olması ilə də diktə edilir. Əgər Mərkəzi Asiya ölkələri bu məsələni həll etməsələr, bu onların arasında toqquşma ilə yekunlaşa bilər. Bu isə istənilməyən nəticələrə gətirə bilər, məsələn ekstremist qruplar cəlb olunması ilə iğtişaşlara səbəb ola bilər.

Əgər müasir dünyada elektrik resursları üzərində gedən mübarizəni yada salsaq, bu məsələ xüsusilə aktual görünür. Digər tərəfdən, alman eksperti Saşa Müller-Kranner xüsusi olaraq vurğulayır ki: "*Mərkəzi Asiya ölkələrinin iqtisadiyyatının diversifikasiya olunmaması və onların müstəsna olaraq öz enerji resurslarının istehsalı və ixracatına yönümlü olması çatışmazlıq kimi çıxış edir*" (**10**). Bu səbəbdən 12 avqust 2018-ci ildə Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiyanın imzalanması perspektivdə Xəzər dənizinin dibi ilə Türkmənistandan və Qazaxıstandan (hətta, bəlkə də Özbəkistandan) Azərbaycana və daha sonra Avropaya neft və qaz kəmərlərinin çəkilməsi imkanlarını yaradır. Bu isə regiondan elektrik enerjisinin tədarükünü diversifikasiya etməsinə kömək edir, elektrik enerjisinin istehsalının artırılmasına xidmət edir və deməli, bu ölkələrin gəlirlərinin artırılması imkanını yaradır, dünya karbohidrogenlər bazarında təhlükələri azaldır.

VII. Mərkəzi Asiya regionunda su təhlükəsizliyi ilə bağlı problemlər

Mərkəzi Asiya regionu ölkələrində su təhlükəsizliyi problemi enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələləri ilə sıx əlaqədardır. Mərkəzi Asiya regionu ölkələrində hidroenergetika və suvarma əkinçiliyin inkişafında vahid bir sistem ilə bir-birinə bağlıdır. Belə ki, regionda Sovet İttifaqının mövcud olduğu dövrdə (Qırğızıstan, Türkmənistan, Özbəkistan və Qazaxıstanın cənub hissəsi) mərkəzi Özbəkistanda yerləşən və oradan idarə olunan bir-birinə inteqrasiya olunmuş vahid su-enerji kompleksi yaradılmışdır. Belə bir sistem fəaliyyət göstərməsi elektrik enerjisinə tələbatlarının və suvarma resursu kimi suya ehtiyacların mövsümü dəyişikliklərin dağ çaylarında su ehtiyatları dəyişiklikləri ilə balans aparmaq imkanını yaradırdı. Qış mövsümündə Tacikistan və Qırğızıstan su anbarlarında su ehtiyatlarını artırırdılar və əvəzində Qazaxıstandan, Türkmənistandan və Özbəkistandan elektrik enerjisini və enerji resurslarını (kömür və təbii qaz) əldə edirdilər. Region üçün iki əsas su formalaşdıran ölkələr olan Tacikistan və Qırğızıstan yay mövsümündə suvarma əkinçiliyi üçün suyu Özbəkistana və Qazaxıstana istiqamətləndirirdilər. Bundan əlavə, Tacikistan və Qırğızıstan artıq həcmdə istehsal etdikləri hidroenerjini qonşularına tədarük edirdilər. Lakin bu sistem region dövlətləri tərəfindən müstəqillik əldə edildikdən sonra dağıldı.

Mərkəzi Asiya regionu ölkələrində su resursları bu regionun dövlətlərinin iqtisadi fəaliyyətinə həmişə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmiş və göstərməkdə davam edir, çünki burada bütün iri çaylar transsərhəd çaylardı, yəni iki və daha çox ölkənin ərazisindən axıb keçirlər. Ümumi su ekosistemləri ilə birləşdirilmiş dövlətlərin hər birində sudan istifadə edilməsində hər bir dəyişiklik və ya su təsərrüfatı qurğularının tikilməsi vasitəsilə su obyektlərinin vəziyyətinə göstərilən hər bir təsir bu regionun digər ölkələrinin maraqlarına da mütləq toxunur. Bundan əlavə, bu dövlətlərin hərəkətlərinin bir-birisi ilə razılaşdırılmaması münaqişə yaradan vəziyyətə gətirə bilər, çünki nəticələr bir çox hallarda çayın axını üzrə daha aşağıda yerləşən ölkələr üçün həm iqtisadiyyatın inkişafı, həm də sosial-ekoloji vəziyyət baxımından daha əlverişsizdir (25, s.4).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu region ölkələrinin su ilə təchizatı əhəmiyyətli dərəcədə Amudarya və Sırdarya çaylarının suları ilə təmin edilir.

Sırdarya çayının su resursları hövzəsindən istifadə olunmasının hüquqi əsası kimi 17 mart 1998-ci ildə Bişkekdə Sırdarya çayı hövzəsinin su-enerji resurslarının istifadəsi haqqında Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistanın hökumətləri arasında bağlanmış saziş çıxış edir. Daha sonra bu sazişə Tacikistan da qoşulmuşdur.

Amudarya çayı üzrə bir neçə saziş bağlanmışdır. Onların arasında Türkmənistan Respublikasının Özbəkistan Respublikası ilə bağladığı 26 may 2007-ci il tarixli Amudarya çayının aşağı hissəsində su resurslarından birgə istifadə edilməsi haqqında Sazişi və yenə də Türkmənistan Respublikasının Özbəkistan Respublikası ilə 16 yanvar 1998-ci il tarixli sazişini göstərmək olar. Lakin bu günə kimi Amudarya çayı hövzəsinin su resurslarının idarə edilməsi üzrə heç bir saziş imzalanmayıb.

Bir sıra hallarda su təchizatı ilə bağlı problem region dövlətləri arasında bir fikir ayrılığına səbəb olur. Məsələn, belə bir problem Qazaxıstan-Özbəkistan və Özbəkistan-Türkmənistan arasında münasibətlərdə yaranmışdır. Belə hallar isə bütövlükdə regionun sabitliyi üçün təhlükə yaradır. Məsələ ondadır ki, Qazaxıstan, Türkmənistan və Özbəkistan Amudarya və Sırdarya çayının axını üzrə daha aşağı ərazilərdə yerləşirlər. Su anbarlarından su Qazaxıstanın cənubunda taxıl sahələrinin və Özbəkistanda pambıq sahələrinin suvarılması üçün istifadə olunur. Digər tərəfdən, Qırğızıstan və Tacikistan çayların axını üzrə daha yuxarı ərazilərdə yerləşirlər. Mərkəzi Asiya regionu ölkələrində su resurslarının 80% Qırğızıstanın və Tacikistanın ərazilərində formalaşır, lakin Qazaxıstan, Türkmənistan və Özbəkistan tərəfindən istehlak olunur. Bu səbəbdən əsas münaqişə bir tərəfdən Qazaxıstan və Özbəkistanda əkinçiliklə məşğul olanlar, digər tərəfdən isə Qırğızıstan və Tacikistanın energetikləri arasında baş verir. Belə ki, Qazaxıstan və Özbəkistan tərəfi Toktoqul su anbarından suvarma-enerji rejimində istifadə olunmasında tənqid edirlər. Belə bir rejim hələ sovet dövründə, bu su anbarının layihələşdirilməsində nəzərdə tutulmuşdur. Bu rejimə əsasən, suyun su anbarından illik buraxılma həcminin 72% yayda, 28% qədər isə qış aylarında olmalıdır. Bu sistem fəaliyyət göstərdiyində Toktoqul su anbarının üzərində tikilmiş hidroelektrik stansiyası qışda minimal yüklənmə al-

tında işləyirdi. Bu isə Bişkək istilik elektrik stansiyasının tam güclə istismarı ilə əvəzlənirdi. Bu stansiyaya Özbəkistandan qaz, Qazaxıstandan isə kömür gətirilirdi. Bundan əlavə, regionun birləşdirilmiş enerji sisteminə daxil olan ölkələrdən elektrik enerjisi əlavə tədarük edilirdi. Lakin hazırkı dövrdə, demək olar ki, bu sistem, ən azından səmərəli işləmir. Özbəkistanın Qırğızıstan və Tacikistan ilə xüsusilə gərgin münasibətləri yaranmışdır. Belə ki, Özbəkistan bu dövlətləri ittiham edir ki, onlar yay aylarında, suvarma mövsümündə suyun qabağını alırlar. Bunun nəticəsində Özbəkistan öz pambıq tarlalarının suvarılmasında su qıtlığı ilə qarşılaşır. Qırğızıstan və Tacikistan isə öz növbəsində, Özbəkistanı onlara tədarük edilən qazın şişirdilmiş qiymətlə satılmasında və onların hidroelektrik stansiyalarında istehsal olunmuş elektrik enerjisinin haqqının tam ödənilməməsində ittiham edir. Bütün bu məsələlərin həll olunmamasına görə Özbəkistan tədarük etdiyi qazın ödənilməməsi və ya belə ödəmələrin gecikdirilməsi səbəbindən qazın verilməsini vaxtaşırı dayandırırdı. Buna cavab olaraq, Qırğızıstan payız-qış mövsümündə elektrik enerjisinin alınmasının artırılması məqsədilə özünün su anbarlarından suyun buraxılması haqqında öz niyyətlərini bəyan edirdi. Eynilə bu hal Tacikistana da aiddir. Çünki bu ölkədə qış sərt keçir və istiliyin təmin edilməsi üçün qış mövsümündə elektrik enerjisinə tələbat kəskin artır. Digər tərəfdən, bu, Fərqanə vadisində ekoloji fəlakətə səbəb ola bilər. Çünki belə olan halda çaylar daşaraq bütün ətraf əraziləri su altında qoya bilər.

Bununla belə, ehtimal etmək olar ki, çayların axını üzrə daha yuxarıda yerləşən ölkələrin maraqları çayların axını üzrə aşağıda yerləşən ölkələrin maraqları ilə toqquşmaqda davam edəcək (2, s.93). Həm Qırğızıstan, həm Tacikistan elektrik enerjisinin tədarükünün artırılması məqsədilə yeni hidroenerji layihələrin həyata keçirilməsində maraqlıdırlar.

Həmçinin ehtimal etmək olar ki, su məsələsi siyasi və iqtisadi təzyiq aləti kimi istifadə edilməkdə davam ediləcəkdir. Göründüyü kimi, bu sahədə olan problemlər ciddi xarakter daşıyır və potensial münaqişələr üçün əsas yaradır. Məsələn, 2020-ci ilin yayında su təchizatı ilə əlaqədar Qırğızıstanla Özbəkistanın Sox anklavı arasındakı sərhəddə toqquşma baş vermişdir. 2021-ci ilin aprel-may aylarında su problemi ilə bağlı sərhədyanı yerlərdə Tacikistan və Qırğızıstan arasında silahlı münaqişə yaşanmışdır. Nəticədə onlarla insan həlak olmuş və yüzlərlə insan yaralanmışdır.

Elmi ədəbiyyatda belə bir fikir də irəli sürülmüşdür ki, transatlantik aktorlar (bunlara ABŞ və Aİ aid edilir) bu regionda su potensialından səmərəli istifadə edilməsinə və sudan istifadə edilməsi infrastrukturunun təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş layihələrin inkişafına kömək edə bilərdilər. Bununla yanaşı, "su dövlətləri" və "enerji nəhəngləri" arasında mediator rolu bu məsələdə ölkələr arasında münaqişələrin həllinə yardım edə bilərdi. Həmçinin ABŞ və Aİ maraqlarında Rusiyanın və Çinin energetika sahəsində aparıcı rolunu məhdudlaşdırardı (17, s.19). Faktiki olaraq, burada fövqəldövlətlərin regionda rəqabət aparmasına işarə edilir və bu amildən region dövlətlərin istifadə edilməsinə çağırılır. Bununla belə, bu məsələnin həlli üçün ilk növbədə, region dövlətlərin iradəsi və onları qane edən razılaşmanın əldə edilməsi vacibdir.

VIII. Mərkəzi Asiya regionunda siyasi hakimiyyətin dəyişməsi halda qeyri-stabilliyin yaranması təhlükəsi

Regionun dövlətlərində siyasi hakimiyyətin dəyişməsi halında qeyri-stabilliyin yaranması təhlükəsi də müəyyən bir çağırış kimi çıxış edə bilər və bu çox real görünür. Xüsusilə də bu təhlükə bütün postsovet məkanı üzrə keçmiş "rəngli inqilablar"dan (məsələn Gürcüstanda, Ukraynada, Ermənistanda) sonra real oldu. Postsovet Mərkəzi Asiya ölkələrində, digər təhlükəsizlik problemləri ilə yanaşı, siyasi hakimiyyətin dəyişməsi ilə bağlı siyasi qeyri-stabilliyin əmələ gəlməsi təhlükəsi də bu ölkələrdə mürəkkəb sosial-iqtisadi vəziyyətin yaranmasına, əsas dövlət institutlarının zəif olması və hələ də formalaşma proseslərinin davam etdiyinə, hakim elitada klanlar arasında mübarizəyə və bununla yanaşı, bu dövlətlərin cəmiyyətlərinə xas olan müxtəlif daxili ziddiyyətlərə əsaslanır (2, s.94) Y.N.Aleşin qeyd edir ki, postsovet Mərkəzi Asiya ölkələrində birinci yerə daxili siyasətin prioritetləri qoyulur, çünki milli təhlükəsizlik üçün ən vacib təhdid və çağırışlar mənbəyi kimi təkcə xarici amillər yox, həm də bu regiona aid ölkələrdə daxili problemlər yaradan, xarici mənfi amilləri dərinləşdirən və onlara müqaviməti çətinləşdirən daxili vəziyyət qoyulur (18, s.16). Məsələn, Qırğı-

zıstan Respublikasında üç dəfə hakimiyyət zorakı yolla dəyişmişdir, bu faktın özü belə bir təhlükənin çox real olduğuna dəlalət edir. Hətta bir zamanlar Qırğızıstan Respublikasını "baş tutmamış dövlət" qurumlarına aid edilməsinə dair bir sıra ekspertlər və alimlər tərəfindən fikirlər irəli sürülməyə başlandı.

Düzdür, Türkmənistan və Özbəkistan kimi dövlətlərdə siyasi hakimiyyətin dəyişməsi halında qeyri-stabilliyin yaranması təhlükəsi sovuşdu və hakimiyyətin dəyişməsi dinc yolla baş verdi. Belə ki, Türkmənistanda ölkə prezidenti S.Niyazovun vəfatından sonra bir sıra ekspertlər ölkədə böhranın baş verməsini proqnozlaşdırır və bunu ölkədə siyasi varisliyin mövcud olmamasından hakimiyyət vakuumunun yaranacağı ilə bağlayırdılar. Məsələn, E.Lubarskaya ehtimal edirdi ki, S.Niyazovun vəfat etməsi ölkədə miqyaslı siyasi böhrana səbəb ola bilər, çünki idarəçilik sistemi S.Niyazovun üzərində cəmləşir. Türkmənistanda siyasi qeyri-sabitliyin nəticələri və miqyası kütləvi işsizlik, yoxsulluq və əhalinin təhsilinin aşağı səviyyədə olması şəraitində bütün region üçün gözlənilməz ola bilər (27). Kolumbiya universitetinin lektoru R.Abazov isə iddia edirdi ki, S.Niyazovun ölümü böyük nəticələrə səbəb olacaq və bütün cəmiyyət xaos içində olacaq (37). Belə proqnozlar üçün müəyyən əsaslar mövcud idi. Çünki ölkədə mövcud olan qruplaşmalar (marıy qruplaşması, qızıl-arvat qruplaşması, çardcou qruplaşması, balkan qruplaşması, taşauz qruplaşması, axal və ya axaltekin qruplaşması) və müxtəlif tayfalar, klanlar güclüdür. Lakin bütün bu proqnozlara baxmayaraq ölkədə siyasi hakimiyyətin dəyişməsi nisbətən dinc yolla keçmişdir. Türkmənistanda siyasi hakimiyyətin dəyişməsi halında qeyri-stabilliyin yaranması təhlükəsinin əsas səbəblərindən birisini Türkmənistan millətinin hələ də tam formalaşmaması ilə əlaqələndirirlər. Y.Fedorovun fikrincə, türkmənlərdə bu gün çoxsaylı özünü eyniləşdirmə baş verir. İnsanlar özlərini həm türkmən, həm müəyyən bir qəbilənin nümayəndəsi, həm də bu və ya digər ailə-qohum klanlarının, icmalarının üzvləri kimi hesab edirlər (39, s.94). Ş.Kadırov türkmənlərin 30 tayfalardan ibarət olduğunu qeyd edir və onları tayfalar milləti adlandırırdı (23, s.337). Digər cəmiyyətlərdə olduğu kimi, etnik və qəbilə qruplarına, qohum klanlara bölünmüş Türkmənistanda daxili siyasət əsasən bu cür icmaların yuxarı təbəqələrinin siyasi hakimiyyət, bürokratik aparata nəzarət və cəlbedici iqtisadi obyektlər uğrunda rəqabətə gətirir.

Özbəkistanda da 2016-cı ildə siyasi hakimiyyətin dəyişməsi nisbətən ağrısız keçdi. Bu faktın özü bu dövlətdə bütövlükdə ölkə hüdudlarında vəziyyəti nəzarət altında saxlamağa qadir olan fəaliyyət qabiliyyətli siyasi institutların formalaşmasına dəlalət edir. Riçard Vaynsın qeyd etdiyi kimi, Özbəkistanda hakimiyyətin ötürülməsi nisbətən yumşaq keçmiş və ölkədə sabitliyin qorunması mümkün olmuşdur (14). R.Vayns xüsusi olaraq vurğulayır ki, Qazaxıstan qarşısında yaxın illərdə analoji vəzifənin həlli məsələsi yaranacaq (14). Həqiqətən Qazaxıstanın milli təhlükəsizliyinə mümkün olan təhdidlərə N.Nazarbayevin yaşa dolduğu ilə bağlı hakimiyyətin ötürülməsi təhdidini də aid edirlər. Belə ki, "Milli maraq Mərkəzi" (Riçard Nikson Mərkəzi kimi daha tanınmışdır) qeyri-hökumət təşkilatının dərc etdiyi "The National Interest" adlıAmerika analitik nəşri faktiki olaraq Qazaxıstanda inqilabın baş verməsini proqnozlaşdırırdı və bəyan edirdi ki, məhz bu ölkədə növbəti siyasi böhranın yaranmasını gözləmək olar (19). Qeyd etmək lazımdır ki, belə bir təhlükə mövcud idi və onun sovuşduğunu demək olmaz. Bu hakim Qazaxıstan elitası daxilində mümkün olan danışıq qabiliyyətsizliyi ilə əlaqəli ölkədəki ictimai-siyasi vəziyyətin mümkün qeyri-sabitləşmə ehtimalının mövcudluğu ilə bağlıdır. Bununla yanaşı, demək olar ki, Qazaxıstanda belə bir mümkün olan təhlükəni dərk edirdilər və bu səbəbdən ölkədə hakimiyyətin ötürülməsinə planlı hazırlıq gedirdi. Belə bir hazırlığın arxasında ölkə prezidenti N.Nazarbayevin özü dayanırdı. Qazaxıstan politoloqu S.Sultanqaliyev qeyd edir ki, hüquqi nöqteyi-nəzərindən hakimiyyətin ötürülməsi prosesi hələ 2017-ci ilin martında başlamışdır. Belə ki, ölkə konstitusiyasına hakimiyyət qolları arasında səlahiyyətlərin bölüşdürülməsi ilə bağlı düzəlişlər edilmişdir (19). Hakimiyyətin "yumşaq" ötürülməsi 19 mart 2019-cu ildə N.Nazarbayevin istefasından və 9 iyun 2019-cu ildə ölkə prezidenti vəzifəsinə Qazaxıstan parlamenti Senatının sədri K.J.Tokayevin seçilməsindən sonra həyata keçirilmişdir. Tam əminliklə demək olar ki, hazırkı Qazaxıstanda yeni, sabit və davamlı dövlət idarəçilik sisteminin yaradılması prosesi məqsədyönlü və N.Nazarbayevin tam nəzarəti altında həyata keçirilir. Bununla belə, Qazaxıstanda hakimiyyətin ötürülməsi prosesinin başa çatmasını hələ demək tezdir. Belə ki, hələ də ölkəyə faktiki olaraq, N.Nazarbayev başçılıq edir. Çox güman ki, Qazaxıstanda siyasi haki-

miyyətin dinc yolla dəyişməsi halında qeyri-stabilliyin yaranması təhlükəsi müəyyən bir çağırış kimi hələ də real görünür.

Bununla belə, bu məsələ bir sıra səbəblərdən Tacikistan üçün də çox aktualdır. Belə ki, İmomali Raxmon ölkəyə 27 noyabr 1992-ci ildən, yəni 28 il rəhbərlik edir. Hal-hazırda postsovet Mərkəzi Asiya regionunda Tacikistan hələ hakimiyyətin ötürülməsi halı mövcud olmayan yeganə dövlətdir.

Ümumiyyətlə, postsovet Mərkəzi Asiya dövlətlərində səhnəarxası siyasət həmişə açıq, publik siyasəti üstələyir. Azad və ədalətli seçkilər keçirilməyən ölkələrdə hakimiyyətdə olanlar öz vəzifələrini seçki yolu ilə yox, təyinatla tutduğu halda bütün siyasət elitadaxili münasibətlərin müəyyənləşdirilməsinə gətirir.

Yekun olaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, postsovet Mərkəzi Asiya dövlətlərində, digər təhlükəsizlik problemləri ilə yanaşı, siyasi qeyri-stabilliyin əmələ gəlməsi təhlükəsi də bu ölkələrdə mürəkkəb sosial-iqtisadi vəziyyətin yaranmasına və bununla yanaşı, onların cəmiyyətlərinə xas olan çoxlu sayda daxili ziddiyyətlərə əsaslanır (2, s.100). Bu problemin həlli bu ölkələrdə siyasi elitanın, həmçinin müxtəlif siyasi və dövlət institutlarının formalaşması və səmərəli fəaliyyət göstərməsi, hakimiyyətin ötürülməsinin dəqiq mexanizminin mövcud olması və qanunda (ilk növbədə konstitusiyada) əks olunması nəticəsində mümkündür. Bu isə öz növbəsində, əhəmiyyətli dərəcədə nəinki postsovet Mərkəzi Asiyada, bütövlükdə bütün Mərkəzi Asiya regionunda təhlükəsizliyin əsaslarının möhkəmləndirilməsinə kömək edə bilər.

Nəticə

Mərkəzi Asiya regionunda bütövlükdə və onun ayrı-ayrı hissələrində ciddi narahatlığa səbəb olan bir sıra təhdid və çağırışların olmasını və onların artması tendensiyasını müşahidə etmək olar. Ümumiyyətlə, ümumi qəbul edilmiş təhdidlər və çağırışlar sistemi və ya təsnifatı mövcud deyil. Elmi ədəbiyyatda Mərkəzi Asiya regionunda təhdid və çağırışların müxtəlif təsnifatı verilmişdir. Lakin əsasən belə təsnifatlar sistemləşdirilməmiş və onların bir-biri ilə əlaqələri göstərilməmişdir. Mərkəzi Asiya regionunda müxtəlif təhdid və çağırışları göstərmək olar. Bununla belə onların arasında öz təhlükəsizlik dərəcəsinə görə əsas təhdid və çağırışların aşağıdakı kimi təsnifatını aparmaq olar: vətəndaş müharibəsi təhlükəsi; terrorizm; narkotrafik; qaçaqmalçılıq; ekstremizmin və əsasən dini ekstremizmin yayılması; separatçılıq; enerji təhlükəsizliyi; su təhlükəsizliyi.

ƏDƏBİYYAT

1.R.M. Qarayev. Mərkəzi Asiya regionunda təhlükəsizliyə təhdid kimi narkotik vasitələrlə qaçaqmalçılığa və ticarətə qarşı mübarizə problemi // Bakı: Şərq Araşdırmaları, 2019, № 1. – s.216 – 223.

2. R.M. Qarayev. Mərkəzi Asiyada təhlükəsizlik problemləri. Bakı, “Elm”, 2021. – 244 s.

3. R.M. Qarayev. “Orta Asiya” və “Mərkəzi Asiya” anlayışlarının nisbəti (nəzəri və praktiki aspektlər) // Bakı: Şərq Araşdırmaları, 2020, № 2. – s.65 – 75.

4. R.M.Qarayev. Postsovet Mərkəzi Asiya regionu və Azərbaycan // Bakı: Şərq Araşdırmaları, 2021, № 3. – s.96 – 103.

5. Brzezinski, Z. The Grand Chessboard. American Primacy and Its Geostrategic Imperatives / Z. Brzezinski. - Basic Books, Later Printing Used edition, - 1998. -240 p.

6. Erickson, J. Eurasian manoeuvres // Oil, transition and security in Central Asia (Routledge Advances in Central Asian Studies).1st Edition. Cummings S.N. - London: Routledge Curzon, - 2003. - p. 255-264.

7. GDP per capita (current US$) – Afghanistan: [Electronic resource] / The World Bank.URL:https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?locations=AF

8. İsby, D. Russian War in Afghanistan Bloomsbury Publishing, - 2013. - 48 p.

9.Kramer, M. Surprise! The Soviets Nearly Won Afghan War //Los Angeles Times.Dec. 26, 2004.

10. Muller-Kraenner, S. Energy Security: Re-measuring the World.Earthscan / S.Muller-Kraenner. - James & James, - 2008. - 170 p.

11.Neumann, P.R. Foreign fighters total in Syria/Iraq now exceeds 20,000; surpasses Afghanistan conflict in the 1980s: [Electronic resource] / The International Centre for the Study of Radicalization. January 26, 2015. URL: http://icsr.info/2015/01/foreign-fighter-total-syriairaq-now-exceeds-20000-surpasses-afghanistan-conflict-1980s.

12. Olcott, M. B. "Central Asia: Common Legacies and Conflicts // Allison R. and Jonson L. Central Asian Security: The New International context / London: Royal Institute of International Affaires. - Washington, D.C.: Brookings Institution Press, - 2001, - p. 24 – 48.

13. Opiate flows through Northern Afghanistan and Central Asia: A Threat Assessment, May 2012, United Nations Office on Drugs and Crime, 100 p.

14.Weitz, R.: On security in Central Asia and its new/old challenges**:** [Electronic resource] / Cenrtal Asian Analytical Network. URL:https://caa-network.org/archives/8680.

15. White, M. Death Tolls for the Major Wars and Atrocities of the Twentieth Century: [Electronic resource] / URL: http://necrometrics.com/20c1m.htm#Afghanistan.

16. 2 June 2002, Los Angeles Times.

17. Акматалиева, А.М. Трансатлантическое партнерство по вопросам безопасности в Центральной Азии: автореферат дис. канд. полит. наук/ Бишкек, 2011, - 23 с.

18.Алешин, Ю.Н. Национальная безопасность новых независимых государств на постсоветском пространстве: на материалах стран Центральной Азии: / автореферат дис. кандидата полит. наук /- Бишкек, 2011. - 23 с.

19. Американцы заговорили о вероятности переворота в Казахстане: [Электронный ресурс] /Haqqin. Az. 4 октября 2018. URL:https:haqqin.az/news/137814.

20. Басов В. В., Поляков Г. А. Афганистан: трудные судьбы революции. — М.: «Знание», 1988. - 64 с.

21. Ионова, Е.П. Об угрозе терроризма в Центральной Азии // - М.: Россия и новые государства Евразии – 2015. № 4, - с. 60-71.

22. Исламисты из Таджикистана готовили теракты в Германии. Немецкие СМИ: [Электронный ресурс] /Haqqin. az. 15 апреля 2020. URL: https://haqqin.az/news/175327

23.Кадыров, Ш. Туркменистан: институт президентства в клановом постколониальном обществе // Евразия. Люди и мифы. Сборник статей из журнала «Acta Евразия» -. М.: Наталис, 2003. - с. 337-364.

24. Ким, М.Ч. Формирование системы региональной безопасности в постсоветской Центральной Азии: /автореферат дис. канд. полит. наук / Бишкек, 2009. – 24 с.

25. Кожакматова, Н.С. Водные ресурсы как фактор влияния на взаимоотношения Центрально-Азиатских государств: /автореферат дисс. на. кандидата полит. наук. / - М., 2009. - 26 с.

26. Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с наркоситуацией в Афганистане: [Электронный ресурс] / МИД Российской Федерации. 18.08. 2017 // URL: http://www.mid.ru/web/guest/foreign_policy/international_safety/conflicts/-/asset_publisher/xIEMTQ3OvzcA/content/id/2838569.

27. Любарская, Е. 1/6 часть суши: Многая лета великому Туркменбаши: [Электронный ресурс] / Лента.Ру. 7 апреля 2005. URL: https://lenta.ru/articles/2005/04/07/turkmen.

28. Малышев, Д.В. Террористическая угроза с постсоветского Юга (Центральная Азия и Кавказ) // - М.: Актуальные проблемы Европы. – 2017. № 4, - с. 163-187.

29. Малышева, Д.Б. Вызовы безопасности в Цетральной Азии // - М.: Россия и мусульманский мир. – 2014. № 1 (259), - с. 76 -94.

30. Международная кризисная группа насчитала до четырех тысяч выходцев из стран СНГ в рядах ИГ: [Электронный ресурс] / NEWSru.com. 21 января 2015. URL: http://www.newsru.com/world/21jan2015/isng.html.

31. Мухаметов, Р. С. Внешняя политика России в ближнем зарубежье / Р. С. Мухаметов. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, - 2015. - 108 с.

32. Незаконная деятельность Армении на оккупированных территориях Азербайджана: [Электронный ресурс] /URL: http:

//azerbaijan.az/portal/Karabakh/ArmenianAgression/armenianAgression_r.html?armenianAgression_04.

33. Осмоналиев, К.М. Некоторые проблемы обеспечения безопасности в Центральной Азии: геополитические факторы и риски // - М.: Международное сотрудничество евразийских государств: политика, экономика, право, - 2016. № 2, -с. 82-88.

34. Саралаев, У.К. Геополитическая роль Центрально-Азиатского региона в современную эпоху // -Бишкек: Вестник Дипломатической Академии МИД КР. - 2015. Вып. 5, - с. 82-88.

35. Токтомушев, А. Центральная Азия: коллективные усилия государств в противодействии угрозе международного терроризма // - Ядерный контроль, -2005. № 2 (76), - с. 81-103.

36. Турдиева З.Т. Сотрудничество Российской федерации с государствами Центральной Азии в обеспечении международной безопасности: автореферат дисс. канд. полит. наук / Бишкек, 2011, - 22 с.

37. Туркменистан: насколько здоров Ниязов?: [Электронный ресурс] / Eurasianet.Туркменистан. 22 июня 2005. URL:http://www.materick.ru/print.php?section=analitics&bulsectionid=11227.

38. Усмонов: Потери гражданской войны должны быть пересчитаны: [Электронный ресурс] / Радио Озоди, 22 декабря 2013 г. URL:https://rus.ozodi.org/a/25208368.html

39.Федоров, Ю.Е. Туркмения: время перемен? // - М.: Индекс безопасности, - 2009. № 3-4 (90-91). Том 15, - с. 91-113.

40. Чигасов, Н. При талибах выросло производство афганского опиума: [Электронный ресурс] /Lenta.ru. 17 ноября 2021. URL: https://lenta.ru/news/2021/11/17/opiumafghan/

41. Чуфрин, Г.И. Россия в Центральной Азии / Г.И. Чуфрин. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, - 2010. - 220 с.

42. Саъдиев Ш. С. Тоҷикистон: роҳи сулҳ ва ризоияти милли. — Душанбе, 2002.

XÜLASƏ

Rauf QARAYEV

Postsovet Mərkəzi Asiya ölkələrində təhlükəsizliyə qarşı təhdidlər, çağırışlar və onların təsnifatı

Açar sözlər: *Mərkəzi Asiya, təhlükəsizlik, təhdid, çağırış, təsnifat*

Mərkəzi Asiyanın geosiyasi və geostrateji mövqeyi, təbii sərvətlərlə zənginliyi bu regionu dünyanın ən mühüm və əhəmiyyətli regionlarından birinə çevirmişdir. Eyni zamanda, Mərkəzi Asiya dövlətləri regionun təhlükəsizlik məsələlərinə ciddi təsir edən bir sıra problemlərlə üzləşirlər. Müəllif həm bu regionun hər bir ölkəsi, həm də bütövlükdə bütün Mərkəzi Asiya regionu üçün təhlükəsizliyə qarşı təhdid və çağırışların yaranmasına və artmasına səbəb olan səbəbləri araşdırır. Məqalədə vurğulanır ki, heç bir ölkədə təhlükəsizliyə qarşı təhdid və çağırışların ümumi qəbul edilmiş təsnifatı yoxdur. Müəllif Mərkəzi Asiya ölkələrinin təhlükəsizliyinə bir sıra əsas təhdid və çağırışların öz təsnifatını verir və onların elmi təhlilini aparır.

РЕЗЮМЕ

Рауф КАРАЕВ

Угрозы и вызовы против безопасности постсоветских стран Центральной Азии и их классификация

***Ключевые слова**: Центральная Азия,безопасность,угрозы, вызовы, классификация*

Геополитическое и геостратегическое положение Центральной Азии, ее богатство природными ресурсами превратили этот регион в один из самых важных и значимых регионов мира. Вместе с тем государства Центральной Азии сталкиваются с рядом проблем, которые серьезно влияют на вопросы безопасности в регионе. Автор исследует причины способствующие возникновению и росту угроз и вызовов против безопасности как для каждой страны этого региона в отдельности, так и для всего региона Центральной Азии в целом. В статье подчеркивается, что ни в одной стране нет общепринятой классификации угроз и вызовов против безопасности. Автор приводит собственную классификацию ряда основных угроз и вызовов безопасности стран Центральной Азии и дает их научный анализ.

SUMMARY

Rauf GARAYEV

Threats and Challenges Against the Security of the Post-Soviet Countries of Cenrtal Asia and Their Classification

***Key words:** Central Asia, security, threats, challenges, classification*

The geopolitical and geostrategic position of Central Asia, its richness of natural resources has turned this region into one of the most important and significant regions of the world. However, the Central Asian states face a number of problems that seriously affect the security situation in the region.The author researches the reasons that contribute to the emergence and growth of threats and challenges against security, as for each country in this region separately, as well as for the entire region of Central Asia as a whole. The article emphasizes that, there is no common classification of threats and challenges in one country. The author leads the own classification of a number of basic threats and challenges to the country of Central Asia and gives them scientific analysis.